

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА ДЛЯ ДЕТЕЙ И ЮНОШЕСТВА КАК ИНСТИТУТ СОЦИАЛИЗАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ ПОВЕСТИ В. ГАПЕЕВА «ВЕДЬМИНА ТОНЯ»)

Л. В. ОЛЕЙНИК¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

Рассматривается история возникновения теории социализации личности, ее новейшие научные интерпретации, обосновывается ее междисциплинарная востребованность. Осмысливается социокультурный и аналитический потенциал литературы и литературоведения в отображении и анализе социальной адаптации личности, исследуются качества литературных произведений как эффективных факторов социализации. Рассматривается повесть современного белорусского писателя В. Гапеева «Ведьмина тоня», адресованная аудитории юных читателей, выявляются заложенные в ней механизмы социализации. Прослеживаются многочисленные причинно-следственные связи социального взаимодействия личности с ее ближайшим окружением и обществом в целом. Подчеркивается, что социализация способствует совершенствованию личности, помогает не только усваивать общественный опыт, но и передавать его. Определяется роль художественной литературы как одного из фундаментальных институтов социализации.

Ключевые слова: социализация; личность; социальная адаптация; художественная литература; повесть для юношества; сюжетостроение; психологизм.

МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА ДЛЯ ДЗЯЦЕЙ І ЮНАЦТВА ЯК ІНСТЫТУТ САЦЫЯЛІЗАЦЫІ (НА ПРЫКЛАДЗЕ АПОВЕСЦІ В. ГАПЕЕВА «ВЕДЗЬМІНА ТОНЯ»)

Л. В. АЛЕЙНИК^{1*}

^{1*}Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь

Разглядаецца гісторыя ўзнікнення тэорыі сацыялізацыі асобы, яе найноўшыя навуковыя інтэрпрэтацыі, абгрунтоўваецца яе міждысцыплінарная запатрабаванасць. Асэнсоўваецца сацыякультурны і аналітычны патэнцыял літаратуры і літаратуразнаўства ў адлюстраванні і аналізе сацыяльнай адаптацыі асобы, даследуюцца якасці літаратурных твораў як эфектыўных фактараў сацыялізацыі. Разглядаецца апавесць сучаснага беларускага пісьменніка В. Гапеева «Ведзьміна тоня», адрасаваная аўдыторыі юных чытачоў, выяўляюцца закладзеныя ў ёй механізмы сацыялізацыі. Прасочваюцца шматлікія прычынна-выніковыя сувязі сацыяльнага ўзаемадзеяння асобы з яе бліжэйшым асяроддзем і грамадствам у цэлым. Падкрэсліваецца, што сацыялізацыя спрыяе ўдасканаленню асобы, дапамагае не толькі засвойваць грамадскі вопыт, але і перадаваць яго. Вызначаецца роля мастацкай літаратуры як аднаго з фундаментальных інстытутаў сацыялізацыі.

Ключавыя словы: сацыялізацыя; асоба; сацыяльная адаптацыя; мастацкая літаратура; апавесць для юнацтва; сюжэтабудова; псіхалагізм.

Образец цитирования:

Алейнік ЛВ. Мастацкая літаратура для дзяцей і юнацтва як інстытут сацыялізацыі (на прыкладзе аповесці В. Гапеева «Ведзьміна тоня»). *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філалогія*. 2020;1:17–23.

For citation:

Aleinik LV. Art literature for children and youth as the institute of socialization (using the example of V. Gapeev's novel «Witch Fishery»). *Journal of the Belarusian State University. Philology*. 2020;1:17–23. Belarusian.

Автор:

Лада Віктаровна Олейнік – кандидат філолагічных навук, доцент; доцент кафедры гісторыі беларускай літаратуры філолагічнага факультэта.

Author:

Lada V. Aleinik, PhD (philology), docent; associate professor at the department of history of Belarusian literature, faculty of philology.
lada-oleinik@mail.ru

ART LITERATURE FOR CHILDREN AND YOUTH AS THE INSTITUTE OF SOCIALIZATION (USING THE EXAMPLE OF V. GAPEEV'S NOVEL «WITCH FISHERY»)

L. V. ALEINIK^a

^aBelarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus

The history of the theory of personality socialization, its latest scientific interpretations is examined, the interdisciplinary demand is substantiated. The sociocultural and analytical potential of literature and literary criticism is reflected in the mapping and analysis of the social adaptation of the individual, the qualities of literary works as effective factors of socialization are investigated. The novel of the modern Belarusian writer V. Gapeev «Witch Fishery», addressed to an audience of young readers, reveals the mechanisms of socialization in it. Numerous causal relationships are traced to the social interaction of an individual with his immediate environment and society as a whole. It is emphasized that socialization contributes to the improvement of personality, helps not only to assimilate social experience, but also to transfer it. The role of fiction as one of the fundamental institutions of socialization is determined.

Keywords: socialization; personality; social adaptation; fiction; a story for young people; story-building; psychology.

Уводзіны

Тэорыя сацыялізацыі мае дастаткова доўгую гісторыю станаўлення і развіцця. Першае тэарэтычнае абгрунтаванне праблемы і заснаванне самога тэрміна «сацыялізацыя» звязана з даследаваннямі амерыканскага сацыёлага Ф. Г. Гідынгса (1855–1931). Аднак з цягам часу тэарэтычныя пазіцыі вучонага саступілі месца працам іншых даследчыкаў, а яго ўнёсак у тэорыю сацыялізацыі застаўся амаль незаўважаным. Асноўныя распрацоўкі тэорыі сацыялізацыі, да якіх апелюе сучасная акадэмічная навука, зроблены ў працах Г. Тарда (1843–1904), Э. Дзюркгейма (1858–1917), Т. Парсанса (1902–1979), Дж. Г. Міда (1863–1931), Ч. Х. Кулі (1864–1929), Э. Эрыксана (1902–1994), У. А. Томаса (1863–1947) і Ф. Знанецкага (1882–1958) і інш.

У апошнім трэці XX – пачатку XXI ст. у замежных і айчынных навуках з'явіліся новыя даследаванні, у якіх тэрмін «сацыялізацыя» набыў некалькі адрозных інтэрпрэтацый. Так, напрыклад, паводле Н. Дж. Смелзера, сацыялізацыя – гэта «працэс назапашвання людзьмі вопыту і сацыяльных устаноў, якія адпавядаюць іх сацыяльным ролям»¹ [1, с. 107]. Г. М. Андрэева вызначае сацыялізацыю як «двухбаковы працэс, у якім, з аднаго боку, адбываецца засваенне індывідам сацыяльнага вопыту шляхам уваходжання ў сацыяльнае асяроддзе, сістэму сацыяльных сувязей; з другога боку... працэс актыўнага ўзнаўлення індывідам сістэмы сацыяльных сувязей за кошт яго актыўнай дзейнасці, актыўнага ўключэння ў сацыяльнае асяроддзе. <...> Пытанне ставіцца менавіта так, што чалавек не проста засвойвае сацыяльны вопыт, але і пераўтварае яго ва ўласныя каштоўнасці, устаноўкі, арыентацыі» [2, с. 265]. Аўтар найноўшай фундаментальнай працы «Сацыялізацыя чалавека» А. В. Мудрык лічыць, што сацыялізацыю асобы «можна трактаваць як уваходжанне чалавека ў грамадства ў працэсе развіцця і самазмянення ў ходзе засваення ім і ўзнаўлення культуры, што адбываецца ва ўзаемадзеянні чалавека са стыхійнымі, адносна кіруемымі і наўмысна ствараемымі ўмовамі жыцця на ўсіх узроставых этапах» [3, с. 31].

Пэўныя разыходжанні ў меркаваннях вучоных тлумачацца тым, што ў сучасным свеце паняцце сацыялізацыі асобы надзвычайна актуалізавалася і пашырыла сферу свайго выкарыстання. Калі ў 1951 г. Т. Парсанс вылучаў толькі тры навукі, якія закліканы вывучаць рэальнае быццё чалавека ў грамадстве – антрапалогію, псіхалогію і сацыялогію, то праз паўстагоддзя, у пачатку 2000-х гг., паняцце сацыялізацыі зрабілася міждысцыплінарным, запатрабаваным і фундаментальнымі, і прыкладнымі навукамі. Так, у артыкуле «Сацыялізацыя як сацыяльна-педагагічная катэгорыя ў даследаваннях вядучых замежных вучоных» А. К. Савіна падкрэслівае: «У энцыклапедыях і слоўніках розных краін вучоныя налічылі больш за 160 вызначэнняў гэтай з'явы. Сацыялізацыя як сацыяльна-педагагічная катэгорыя або асобныя яе аспекты вывучаюцца антрапалогіяй, сацыялогіяй, псіхалогіяй, сацыяльнай псіхалогіяй, гісторыяй і этнаграфіяй, а таксама педагогікай» [4, с. 116]. Варта падкрэсліць, аднак, што ў прыведзеным пераліку навук адсутнічае філалогія. Між тым якраз філалогія ўбірае ў сябе ўсю шырыню і глыбіню чалавечага быцця, а мастацкая літаратура як адзін з асноўных аб'ектаў увагі філалагічных навук з'яўляецца кампетэнтнай і каштоўнай крыніцай ведаў пра чалавека і грамадства на розных этапах гістарычнага развіцця [5].

¹Тут і далей пераклад наш. – Л. А.

Літаратура як мастацтва слова адыгрывае надзвычайную ролю ў засваенні жыцця і агульным пазнанні свету. Безумоўна, усе віды мастацтва (жывапіс, музыка, архітэктура, тэатр і інш.) маюць вялікае значэнне ў жыцці чалавека, з'яўляюцца спосабам эстэтычнага і эмацыянальна-пачуццёвага асэнсавання рэчаіснасці. І ўсё ж такі менавіта мастацкая літаратура мае перавагу перад усімі іншымі відамі мастацтва, выконвае выключную місію ў фарміраванні асобы. Гэта абумоўлена не толькі разнастайнасцю функцый мастацтва слова (эстэтычная, выхаваўчая, аксіялагічная, пазнавальная, геданічная), але і непасрэдна яго антрапацэнтрычнай сутнасцю. Так, напрыклад, літаратуразнаўца А. Б. Барысава адзначае: «Пісьменнік адлюстроўвае ў сваёй творчасці ўсю рэчаіснасць, усю складанасць жыццёвых адносін, але паказвае іх у пэўным пераламленні, так, як яны выяўляюцца ў канкрэтным чалавечым жыцці. Прадмет яго пазнання – рэчаіснасць, прадмет выяўлення – чалавек у яго складаных і шматгранных адносінах да рэчаіснасці, чалавек як асоба. Выяўляючы чалавека як непаўторную асобу ва ўсім багацці і шматстайнасці яго псіхалагічных і фізічных асаблівасцей, моўнай характарыстыкі, сацыяльных, бытавых, інтымных і прыродных абставін, літаратура малюе яго ва ўсёй цэласнасці жыццёвага працэсу, які вызначае станаўленне і развіццё яго характару» [6, с. 22].

Вынікі і іх абмеркаванне

Вядома, што сацыялізацыя адбываецца на працягу ўсяго жыцця чалавека, складаецца з некалькіх этапаў, стадый. Самым значным этапам у станаўленні асобы з'яўляецца першасная сацыялізацыя, звязаная з перыядам дзяцінства [7]. Менавіта надзвычайнай важнасцю сацыяльнай ролі мастацкай літаратуры ў жыцці юнага пакалення абумоўлены яе статус як школьнай дысцыпліны.

Апошнія дзесяцігоддзе XX – пачатак XXI ст. характарызуецца кардынальнымі зменамі ў галіне літаратуры, адрасаванай аўдыторыі юных чытачоў. Істотна пашырыўся яе праблемна-тэматычны дыяпазон, заўважным плёнам вызначыліся жанрава-стыльвыя пошукі, відавочна абнавіліся моўна-выяўленчыя сродкі. Першапрычынай тут зрабіліся карэнныя зрухі ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі канца 1980 – пачатку 1990-х гг.: перабудова, распад Савецкага Саюза, набывае краінай статусу суверэннай дзяржавы, змена дзяржаўнай ідэалогіі, палітыка галоснасці, паслабленне цензурнага кантролю ў сродках масавай інфармацыі і літаратуры. Другім фактарам непасрэднага ўплыву на літаратуру стала інтэнсіўнае развіццё інфармацыйных тэхналогій у канцы XX – пачатку XXI ст. Найноўшыя мультымедычныя сродкі склалі беспрэцэдэнтную канкурэнцыю друкаваным выданням, але адначасова выступілі як эфектыўны стымул для развіцця мастацтва слова. Даследчыца дзіцячай літаратуры І. Г. Мінералава падкрэсліла: «Адметнасць нашай эпохі, якую з цягам часу пачнуць называць эпохай памежжа XX–XXI стст., заключаецца ў тым, што літаратура як адзін з найстарэйшых відаў мастацтва пастаўлена ў вельмі цяжкія, амаль невыносныя ўмовы выжывання такімі надзвычайна магутнымі інфармацыйнымі сістэмамі, якімі з'яўляюцца тэлебачанне і камп'ютар з іх уяўна неабмежаванымі магчымасцямі “машынай” творчасці» [8, с. 24]. Такім чынам, на парозе XXI ст. пісьменнікі апынуліся перад неабходнасцю пошуку арыгінальных сюжэтных ідэй і кампазіцыйнага афармлення мастацкіх узораў, новых выяўленчых прыёмаў і спосабаў эмацыянальнага ўздзеяння на чытача. І ўжо з'явілася нямала занепакоеных выступленняў літаратуразнаўцаў наконт таго, што імкненне да канкурэнтаздольнасці прымушае пісьменнікаў ствараць «тэхналагізаваную» літаратуру, адмаўляцца ад культурных традыцый на карысць займальнасці, інфармацыйнасці, вострасюжэтнасці. Думаецца, аднак, што небяспека гэта моцна перавялічана.

Сапраўды, сёння многія айчыныя пісьменнікі звярнуліся ў сваёй творчасці да папулярных жанраў масавай літаратуры. Так, напрыклад, сюжэт аповесці Яўгена Хвалея «Прынцэса тусоўкі» (1990) заснаваны на дэтэктыўнай калізіі, аповесці Людмілы Рублеўскай «Сэрца мармуровага анёла» (2000) і «Пярсцёнак апошняга імператара» (2001) – на спалучэнні дэтэктыўнай інтрыгі з любоўнай гісторыяй, а ключавой падзеяй яе рамана «Гульня ў Альбарутэнію» (2012) зрабіўся адмысловы прыём падарожжа ў часе. Асноватворнымі падзеямі аповесцей Андрэя Федарэнкі «Шчарбаты талер» (1999) і «Афганская шкатулка» (2002) сталі захапляльныя прыгоды і пошук скарбаў. Анатоля Казлоў у аповесці «Дзеці ночы» (2000) апелюе да містыкі, Алесь Наварыч у аповесці «Пакланюся Перуну, памалюся Вялесу...» (2008) выкарыстоўвае элемент містыфікацыі, Раіса Баравікова ў аповесці «Казімір – сын Ягайлы + Насця з 8 “Б” = каханне» (2008) спалучае тры эпохі і стварае фантастычную рэальнасць. У аповесці Алеся Бадака «Адзінокі васьмікласнік хоча пазнаёміцца» (2008) гаворка ідзе пра «шматгадовую таямніцу» – недаравальную памылку ў паводзінах героя, якая пацягнула за сабой непапраўныя наступствы. Але ва ўсіх гэтых творах актуалізуюцца найперш пытанні маралі, увага аўтараў скіравана на вытлумачэнне грамадскіх каштоўнасцей, этыкі ўзаемаадносін, чалавечай прыстойнасці і годнасці. Дыдактызм твораў невідавочны, ён замаскіраваны ў вострасюжэтных перыпетыях і займальных прыгодах, выхаваўчыя тэзы завуалюваны ў дыялогах і ўнутраных маналогах герояў. Абсалютна натуральна, што юны чытач

імкнення да цікавых сюжэтаў, вострых перыпетый, высакародных герояў. Гэта якраз тая «чытацкая падатлівасць», пра якую піша Л. Д. Сінькова ў кнізе «Беларуская “звышлітаратура”»: «...Чытацкая падатлівасць – якасць перспектыўная, яна дазваляе чытачу расці. Асабліва, калі рост пачынаецца ў юнацкія гады і з такіх выдатных аўтараў, як Эдгар По і Уладзімір Караткевіч, Агата Крысці і Людміла Рублеўская, Баляслаў Пруст і Уладзімір Арлоў... Такое чытанне выходзіць густ і вучыць выбіраць!» [9, с. 8]. Насамрэч, сёння ёсць падставы гаварыць пра сур’ёзныя набыткі ў галіне беларускай літаратуры для дзяцей і падлеткаў.

Відавочным плёнам у сучаснай прозе для школьнікаў вызначылася творчасць Валерыя Гапеева. Кнігі пісьменніка «Урокі першага кахання» (2010), «Я размалюю для цябе неба» (2013), «Мая мілая ведзьма» (2017) прыцягнулі ўвагу чытачоў яшчэ ў часопісных публікацыях, неаднаразова выступалі прадметам дыскусій на старонках літаратурнай перыёдыкі. Пісьменнік звярнуўся да тэматыкі, якая доўгі час была табуіраванай у айчынай літаратуры: сюжэты твораў датычацца інтымнага жыцця старшакласнікаў, вострых канфліктаў вучняў і настаўнікаў, сямейнага гвалту. Фактычна ва ўсіх творах актуалізуюцца праблемы сучаснай рэчаіснасці, разглядаюцца ўзаемасувязі асобы і яе сацыяльнага атачэння, унутранага жыцця падлеткаў, прасочваюцца этапы сацыялізацыі.

Так, напрыклад, апавесць В. Гапеева «Ведзьміна тоня» (2012) прысвечана ўзаемаадносінам дзяцей і бацькоў у сацыяльна неўпарадкаванай сям’і. Сюжэт твора напоўнены ўражлівымі фактамі і дэталямі, драматычнымі эпіздамі і цяжкімі шокавымі падрабязнасцямі. Аўтар пільна і паслядоўна разглядае тыя першапрычыны, праз якія звычайная сям’я апынаецца ў сацыяльнай прорве, дзеці робяцца закладнікамі і ахвярамі сітуацыі. Аднак важна не столькі тое, што пісьменнік уздымае ў мастацкім творы праблемы надзённай рэчаіснасці, колькі пошук альтэрнатывы і спосабаў іх вырашэння.

Найперш варта засяродзіць увагу на адной з кампазіцыйных асаблівасцей твора, якая адыгрывае ў сюжэце немалаважную ролю. Асноўным падзеям папярэднічае пралог, дзе часткова вытлумачаецца сутнасць загадкавай назвы твора: «Чорнае люстэрка свабоднай вады, на выгляд неверагодна халоднай нават у спякотны дзень. Калі залезці на якую аleshыну, дык зверху Ведзьміна тоня выглядае раўняючым кругам, а вада ў ёй – яшчэ чарней. Вядома ж, торф на дне. Хоць што там, на дне, – ніхто не ведае, бо купацца тут не будзеш: адсюль, з вострава, бераг злёгка абрывісты, скочыш – вада па калені, але потым пачынае імкліва засмоктваць ногі. Пяць хвілін прастаіш – і па пояс ужо схавашся. Не хопішся за што – не вылезеш» [10, с. 4]. Такое вось «гіблае месца» Ведзьміна тоня. Яшчэ не пазнаёміўшы чытачоў з героямі, не акрэсліўшы падзейнай лініі, ужо ў пралогу аўтар стварае інтрыгу, канцэнтраваную атмасферу тайны, выклікае прадчуванне небяспекі. Антураж таямніцы, несумненна, прываблівае чытача, абуджае яго цікаўнасць.

Аднак асноўная падзейная лінія, што далей развіваецца ў творы, быццам бы не звязана з пралагам. Увага аўтара засяроджваецца на асобе падлетка Сяргея, які прыехаў на лета ў вёску з інтэрната. Тут найперш насцярожвае, як варожа сустракаюць хлопчыка мясцовыя жыхары. Па дарозе да хаты яго суправаджаюць зласлівыя размовы вясковых кабет, дзе гучыць, што і вочы ў Сяргея «зладзеяватыя», і што «дзетдом добраму не навучыць», і ўвогуле ён «бандыт бандытам». Аўтар выкарыстаў вельмі ўдалы прыём дзеля «рэкамендацыі» персанажа. З аднаго боку, падлетка пэўным чынам характарызуюць водгукі старонніх людзей, з другога – яго ўласныя ўнутраныя маналогі, паводзіны, мысленне, рэакцыя на пачутыя рэплікі, і толькі ў апошнюю чаргу – каментарыі апавядальніка, дзе найбольш аб’ектыўна вытлумачаюцца абставіны жыцця юнага героя: «Калі табе чатырнаццаць і калі з гэтых чатырнаццаці палову – сем гадоў – бавіш у школе-інтэрнаце 10 месяцаў у годзе, ты навучышся не зважаць на з’едлівыя слоўцы. Ты наагул многаму навучышся. Навучышся хаваць крыўду і слёзы. Навучышся трымаць боль, голад, не баяцца холаду. Навучышся біцца – так, каб неабавязкова перамагчы, а толькі ўратаваць сябе ці сябра. Навучышся ўцякаць, хавацца, маўчаць. <...> Сяргей добра засвойваў усе навукі, якія даваў яму гэты адасоблены свет няшчасных аднолькава ды злых па-рознаму дзяцей-сіротаў» [10, с. 7]. Ужо адно гэтых фактаў, датычныя лёсу хлопчыка, абстрабуюць эмоцыі, прыцягваюць увагу да яго асобы. Але тыя падрабязнасці, што выяўляюцца ў сюжэце далей – страта бацькі, дэградацыя маці, колішнія жадлівыя абставіны існавання ў роднай хаце – кранаюць насамрэч да глыбіні душы, выклікаюць шчырае суперажыванне юнаму герою, балючае ўсведамленне яго фізічных і маральных пакут. А ў канчатковым выніку пісьменнік разгортвае перад чытачом драматычны малюнак жыцця адной сям’і з катэгорыі тых, што ў сучасным грамадстве называюць па-рознаму – ці праблемнымі, ці нядобранадзейнымі, ці асацыяльнымі.

Бацька Сяргея загінуў, калі хлопчык толькі нарадзіўся, маці амаль адразу прызвычалася да пляшкі. Вядома, што дзеці часта захоўваюць у памяці асабліва яркія ўражанні ці пачуцці, перажытыя ў першыя гады жыцця. Найчасцей гэта радасныя ўспаміны пра сямейныя святы, падарункі бацькоў, ласункі. У Сяргея было іншае «незабыўнае» пачуццё – пачуццё неадступнага і вострага голаду: «Яно было

заўсёды, мо з самага першага дня яго жыцця, яно не знікала ніколі, яно толькі спала разам з Сяргеем і прачыналася разам з ім. <...> Голад не знікаў ніколі. Яго не магла прагнаць звараная і патоўчаная свіная бульба, якую ён у маленстве краў у суседкі, бабулі Адар’і, голад толькі прыціхаў ледзь-ледзь, калі маці прыносіла (але як рэдка прыносіла!) дадому свежы хлеб, і Сяргей прыпадаў ваўкавата да адламанага кавалка, пах якога раздзіраў ноздры. Сяргей прыехаў у інтэрнат з гэтым пачуццём, худы, невысокі для свайго ўзросту і з пукатым выродлівым жыватом. За першы год у інтэрнаце ён з’еў столькі, колькі, можа, не з’еў за свае першыя сем год жыцця» [10, с. 8–9].

Гэты аўтарскі каментарый адыгрывае істотную ролю ў сюжэце. Па-першае, пісьменнік тлумачыць, якім чынам хлопчык набыў рэпутацыю «злодзея». Па-другое, стварае аб’ектыўнае разуменне далейшых дзеянняў і пачуццяў Сяргея, калі яго маці нарадзіла яшчэ адно дзіця. Сяргею на той час было дзевяць гадоў, і ён сам мог пра сябе паклапаціцца. А вось маленькая сястрычка зусім бездапаможная. Яна ўвесь час плача, і хлопчык з болей разумее, што дзіця пакутуе ад голаду – ад таго самага, ад якога цяпеў ён сам. Старэйшы брат знаходзіць адзіны шлях, каб уратаваць малую ад пакутаў: «Гэта для яе, Анжэлы, краў ён у суседніх куратніках яйкі, капаў на чужых агародах раннюю бульбу (свая зарастала пустазеллем, паспявала позна), лазіў па трускалкі, агуркі, яблыкі. Для яе мінулым летам цікаваў і схапіў быў белы бохан проста з машыны, калі выгрузалі ў краму хлеб. А неяк нават надаў ад нечае касы кубак малака...» [10, с. 10]. Праз гэта ўсё і пайшла пра Сяргея погаласка як пра злодзея і бандыта. Неабходна заўважыць, што ні сам герой, ні аўтар-апавядальнік нідзе нікога не абвінавачваюць – ні ў зласлівасці, ні ў чэрствасці, ні ў абыхавасці. Аднак у час азнаямлення з сюжэтам кожны чытач няўхільна апынецца перад пытаннем: няўжо староннія дарослыя, суседзі-аднавяскоўцы не ведалі, як жывецца хлопчуку, а пазней і яго маленькай сястрычцы? Няўжо ў іх душах нічога не варухнулася, калі яны бачылі пакуты дзяцей? Безумоўна, В. Гапееў наўмысна падштурхоўвае, падводзіць чытача да асэнсавання падобных пытанняў, вымушае рабіць пэўныя высновы.

І побач паказвае, што на самай справе свет не без добрых людзей, яны ёсць, чулыя да чужога болю, спагадлівыя, міласэрныя. Адною з такіх гераінь з’яўляецца, напрыклад, інтэрнацкая паварыха цётка Соня, якая, пабачыўшы прагнасць Сяргея да ежы, разумеючы, якое жыццё было ў дзіцяці («ў сям’і», пачынае апекавацца хлопчуком: «Яна, цётка Соня, з худым, высахлым тварам і з чырвонымі, нечакана шырокімі і тоўстымі пальцамі рук, якія ўсё хавала пад фартух, прыносіла з дому яйкі і смажыла для Сяргея і яшчэ для аднаго хлопца, жаўтушнага Міцькі, яечню з малаком, пякла дранікі і цішком частавала іх у сваёй бакоўцы» [10, с. 9]. Уважліва ставіцца да Сяргея і выхавальніца, якая адпраўляе хлопчыка на лета дадому, збірае не толькі гасцінцы для яго самога, але і прысмакі, і такую-сякую вопратку для Нэлы. Толькі вось, на жаль, Сяргею быццам бы не надта шанцуе на такіх людзей. А можа, хлопчуку гэта толькі здаецца? Відаць, пісьменнік накіроўвае свайго чытача на пошук адказаў на гэтыя пытанні далей.

Сюжэт аповесці В. Гапееў выбудоввае такім чынам, каб на першым плане знаходзіліся паказальныя факты і з’явы, якія непасрэдна ўплываюць на паводзіны і светаасэнсаванне галоўнага героя, арыентуюць яго ў прыняцці пэўных рашэнняў. Да іх ліку, напрыклад, належаць эпізоды, дзе адлюстравана жыццё сястрычкі Сяргея – малюнкi, якія выклікаюць жах і абурэнне, шчымлівае суперажыванне маленькаму безабароннаму дзіцяці, агіду да дарослых людзей, якія страцілі чалавечае аблічча. Маці прывяла ў хату прымака – «былога зэка, п’яніцу і лайдака», і «брыдкія лаянкі і бойкі сталі ў Сяргеевай хаце звычайнай з’явай». «Калі прымак быў не надта п’яны, ён пачынаў выходзіць Нэлу. Яго выхаванне больш нагадвала звычайную дрэсіроўку якога-небудзь звярка – ён біў дзяўчынку, калі тая не слухалася, і даваў кавалачкі хлеба, калі яго каманды выконваліся» [10, с. 13]. Дзяўчынка перастала размаўляць, ператварылася ў маўклівую запалоханую істоту. Сяргей, прыехаўшы з інтэрната, знаходзіць брудную недагледжаную сястрычку прывязанай за нагу да грушы ў двары, побач «стаяла пластыкавая бутэлька з вадой, ляжалі высахлы на сонцы кавалак хлеба і тры звараныя з лупінамі бульбіны» [10, с. 12]. Гэтыя эпізоды пераканаўча ілюструюць усю выродлівасць «бацькоўскага клопату» пра дзіця, наглядна дэманструюць іх нялюдскі лад жыцця.

Унутраны свет падлетка выяўляецца ў аповесці найперш праз яго адносіны да малодшай сястры. Менавіта клопат пра дзіця вымушае Сяргея пачувацца дарослым, дужым, адказным, стымулюе да актыўных дзеянняў. Цэлы шэраг выразных, па-мастацку красамоўных эпізодаў адлюстроўвае змены ў свядомасці хлопчыка. Гэта і супрацьстаянне прымаку, калі Сяргей, баронячы сястрычку, хапаецца за вілы, і майстраванне будана ў садзе, каб не начаваць пад адным дахам з «зэкам» і не назіраць п’яных дэбошаў, і пошук ужо не крадзенай спажывы, а сумленнага заробку.

Драматызм становішча Сяргея і Нэлы адчуваецца асабліва глыбока, калі аўтар знаёміць чытачоў з іншымі вясковымі дзецьмі – чатырнаццацігадовымі двойнятамі Віцькам і Жэнькай з сям’і мясцовых настаўнікаў, Віталём з сям’і трактарыста і даяркі, Эдзікам – мінскім падлеткам, што прыязджае ў вёску

да бабулі на канікулы. Усе гэтыя дзеці жывуць у атмасферы ўтульнасці, яны ахутаны клопатам і шчырай любоўю родных. Письменник не абыходзіць увагай і той факт, што ў гэтых дзяцей свае адпаведныя ўзросту інтарэсы: Жэнька вырошчвае ружы, яе брат Віцька захапляецца камп'ютарам, Віталь – вялікі аматар картаскладання. Лад жыцця вясковых падлеткаў з добрых сем'яў рэзка кантрастуе з умовамі існавання Сяргея і Нэлы, абвастрае разуменне іх абдзеленасці.

Аповесць мае надзвычай канцэнтраваную фабулу. Тут нельга абмінуць увагай ніводзін эпізод, ніводзін факт, бо ў кожным – свой рацыянальны сэнс: істотная дэталёў, шрых да партрэта кагосьці з персанажаў, матывацыя ўчынку. Гэта датычыцца, напрыклад, гісторыі супрацьстаяння Сяргея і яго вясковых аднагодкаў. Аўтар не толькі дэманструе канфлікт падлеткаў з-за «рыбнага месца» на копанцы, вынікам якога стала жорсткая бойка, але адначасова адлюстроўвае перажыванні вялікай колькасці герояў, што маюць прамое ці ўскоснае дачыненне да падзей. Тут выяўлены і прыкрасць Віцькі, які не адчувае ніякай радасці ад сваёй перамогі ў бойцы, і здрадлівы спалох Эдзіка, і шырокі дыяпазон пачуццяў Сяргея – ад балючага ўсведамлення ўласнай бездапаможнасці і прагі помсты да валявога падаўлення ўласнай агрэсіі: «“Тады, сволачы! Пачакайце, я разбяруся, я з вамі з кожным паасобку разбяруся!”» – думкі пра адплату тлумілі розум. <...> Віцька ў вёсцы жыве – і выдатна, хлёў падпаліць можна, каб ведалі! А таму гарадскому так твар распісаць кавалкам шкла, каб на ўсё жыццё засталася... <...> Але недзе ў галаве жыла і іншая думка – тая самая клятва самому сабе, што даў ён за месяц да сваіх вакацыяў, што нараджалася пакутліва, выпявала пакрысе і стала яго праграмай дзеяння: не плач, не бойся, не прасі. І яшчэ дадатак – не крадзі. <...> Будзеш красці – будзеш сядзець у вязніцы. <...> А Сяргею за краты нельга – у яго ёсць Нэла. І яшчэ... Яшчэ ён помніў словы сваёй маладой выхавальніцы: “Яны там у вёсцы лічаць цябе дрэнным, бо ты крадзеш. Вось паспрабуй не скрасці. Змяніся сам – і паглядзі, ці зменіцца свет...”» [10, с. 61–62].

Шлях, на які ступіў Сяргей, складаны. Прыняць рашэнне «не красці» – гэта адно. А як жыць? На якія сродкі? Письменник дэталёва вымалёўвае, як крок за крокам, баязліва і няўпэўнена, падлетак намагаецца сцэжку новага жыцця. Цалкам зразумела, чаму першы, да каго ён звяртаецца па дапамогу, гэта дзед Васіль: «Ні дзед Васіль, ні старая Адарка, вядома ж, за год не змаглі забыць, як лазіў у іх сад па “залатыя ранеты” Сяргей, як спрытна ўначы з-пад самага акна выбіраў апошнія трускалкі. Адно давала смеласці – тое, што ўчора дзед заступіўся за Сяргея і Нэлу перад гэтым экам» [10, с. 44]. Так, менавіта заступніцтва дзеда Васіля дае хлопчыку падставы спадзявання, што стары адгукнецца і на гэты раз. Але Сяргей звяртаецца не з просьбай, не з «працягнутай рукой», ён прапаноўвае дапамогу ў працы.

Пераканаўча адлюстравана ў аповесці, як няпроста завязвалася сяброўства Сяргея з аднагодкамі, як пераадоўваліся супярэчнасці былых канфліктаў і наладжвалася паміж імі згода, як выпельвалася задума сумеснага падарожжа на Ведзьміну тоню.

Заклучэнне

У аповесці В. Гапеева «Ведзьміна тоня» паралельна разгортваюцца дзве падзейныя лініі. У першай увага аўтара канцэнтруецца на лёсе дзяцей у асацыяльнай сям'і, выяўляецца ўнутраны стан галоўнага героя – спустошанасць, разгубленасць перад абставінамі, адчуванне сваёй адзіноцты і беспрытульнасці. Гэта падзейная лінія напоўнена песімістычным настроем, распачнымі інтанацыямі. У другой дамінуюць прыгодніцкія перыпетыі, яе эмацыянальная афарбоўка рэзка кантрастуе з першай. Менавіта другая падзейная лінія выступае своеасаблівай альтэрнатывай. У прыгодніцкім кантэксце, у займальнай форме і аптымістычных інтанацыях аўтар даводзіць сваё бачанне выйсця – прапануе спосабы эфектыўнай камунікацыі, пераканаўча дэманструе, як аб'ядноўвае сапраўдная справа, якой магутнай сілай з'яўляецца сяброўства.

Між іншым, даследуючы ролю сяброўскіх узаемаадносін у жыцці асобы, І. С. Кон заўважыў, што іранічнае стаўленне некаторых навукоўцаў да паняцця «сяброўства» як да «ненавуковай» катэгорыі, відавочна, памылковае. У кнізе «Дружба» вучоны падкрэсліў, што якраз сяброўскія стасункі надзвычай моцна ўплываюць на маральны свет асобы, нярэдка вызначаюць светапоглядныя перакананні і жыццёвыя прыярытэты: «Важнейшыя спецыфічныя правілы сяброўства – дзяліцца перажываннямі, аказваць маральную падтрымку, добраахвотна дапамагаць у выпадках нястач, клапаціцца пра сябра, даваць яму і быць упэўненым у ім, бараніць сябра – з'яўляюцца альтруістычнымі, іх прыняцце і захаванне мае на ўвазе дастаткова высокі ўзровень маральнай спеласці асобы. <...> Сацыяльная псіхалогія пацвярджае, што сяброўства – менавіта маральныя адносіны, іншым яно быць не можа» [11, с. 161].

Думаецца, гэтыя тэзы знайшлі выдатнае мастацкае ўвасабленне ў аповесці В. Гапеева. Письменник дэманструе працэс датэрміновага засваення падлеткам новай сацыяльнай ролі – лідара і апекуна сям'і, выяўляе фактары, якія спрыяюць прадуктыўнай сацыялізацыі асобы. Каштоўнасць аповесці В. Гапеева

у асаблівай маральнай увазе да чалавека, у гуманістычным падтэксце, які сцвярджае перавагу добра ва ўзаемаадносінах людзей, у свеце.

Працэс азнаямлення з літаратурнымі творамі – гэта адначасова працэс засваення маральных норм, іерархіі грамадскіх каштоўнасцей, стылю паводзін, увасобленых у сюжэтах і вобразах. Мастацкі тэкст няўхільна мадэлюе ў сьвядомасці чытача псіхалагічныя ўстаноўкі, стварае матывацыі, узнаўляе сэнсы, якія ў пэўнай ступені каардынуюць яго ўзаемадзеянне з соцыумам. Інакш кажучы, мастацкая літаратура ў цэлым выконвае ролю сацыяльнага інстытута, а літаратурныя творы з’яўляюцца фактарамі сацыялізацыі асобы.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Смелзер Н. *Социология*. Ядов ВА, редактор. Москва: Феникс; 1994. 688 с.
2. Андреева ГМ. *Социальная психология*. Москва: Аспект Пресс; 2009. 363 с.
3. Мудрик АВ. *Социализация человека*. Москва: Московский психолого-социальный институт; 2010. 624 с.
4. Савина АК. Социализация как социально-педагогическая категория в исследованиях ведущих зарубежных ученых. *Ценности и смыслы*. 2017;2:114–130.
5. Аннушкин ВИ. *Язык и жизнь. Книга о русском языке – речи – слове*. Москва: Русская школа; 2010. 320 с.
6. Борисова ЕБ. О содержании понятий «художественный образ» и «образность» в литературоведении и лингвистике. *Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение*. 2009;35:20–26.
7. Кон ИС. *Ребенок и общество*. Москва: Издательский центр «Академия»; 2003. 336 с.
8. Минералова ИГ. *Детская литература*. Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС; 2002. 176 с.
9. Сінькова ЛД. *Беларуская «звышлітаратура»*. Мінск: Кнігазбор; 2019. 224 с.
10. Гапееў ВМ. *Ведзьміна тоня*. Мінск: Мастацкая літаратура; 2012. 294 с.
11. Кон ИС. *Дружба*. Санкт-Петербург: Питер; 2005. 330 с.

References

1. Smelser N. *Sotsiologiya* [Sociology]. Yadov VA, editor. Moscow: Feniks; 1994. 688 p. Russian.
2. Andreeva GM. *Sotsial'naya psikhologiya* [Social psychology]. Moscow: Aspect Press; 2009. 363 p. Russian.
3. Mudrik AV. *Sotsializatsiya cheloveka* [Socialization of the person]. Moscow: Moscow Psychological and Social Institute; 2010. 624 p. Russian.
4. Savina AK. [Socialization as a socio-pedagogical category in the research of leading foreign scientists]. *Tsennosti i smysly*. 2017;2:114–130. Russian.
5. Annushkin VI. *Yazyk i zhizn'. Kniga o russkom yazyke – rechi – slove* [Language and life. The book is about the Russian language – speech – the word]. Moscow: Russkaya shkola; 2010. 320 p. Russian.
6. Borisova EB. Understanding literary image and imagery in literary criticism and linguistics. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya. Iskuststvovedeniye*. 2009;35:20–26. Russian.
7. Kon IS. *Rebenok i obshchestvo* [Child and society]. Moscow: Publishing center «Akademiya»; 2003. 336 p. Russian.
8. Mineralova IG. *Detskaya literatura* [Children's literature]. Moscow: Gumanitarnyi izdatel'skii tsentr VLADOS; 2002. 176 p. Russian.
9. Sinkova LD. *Belaruskaja «zvyshlitaratura»* [Belarusian «superliterature»]. Minsk: Knigazbor; 2019. 224 p. Belarusian.
10. Gapeev VM. *Viedz'mina tonja* [Kiki Tonya]. Minsk: Mastackaja litaratura; 2012. 294 p. Belarusian.
11. Kon IS. *Druzhba* [Friendship]. Saint Petersburg: Piter; 2005. 330 p. Russian.

Артыкул паступіў у рэдкалегію 24.12.2019.
Received by editorial board 24.12.2019.